

**Η οικογένεια Λοράντου και η διαδρομή της από τον Χάνδακα στη Βενετία:
μια περίπτωση διαπολιτισμικής τεκμηρίωσης του οικογενειακού και υλικού τους βίου
(17ος αιώνας)**

Ουρανία Καραγιάννη*

Η αναζήτηση της πολιτισμικής συνέχειας κατά τον 17ο αιώνα, της μεταφοράς υλικών αγαθών και πνευματικών στοιχείων μεταξύ δύο σημαντικών κέντρων του μεσογειακού κόσμου, του βενετοκρατούμενου Χάνδακα και της μητρόπολης Βενετίας, καθώς και του βαθμού προσαρμογής σε νέο πολιτισμικό περιβάλλον, διαγράφεται επαρκώς μέσω της αρχειακής έρευνας και μελέτης υλικού που απόκειται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας και στο Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Προκειμένου να αναδειχθεί το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, διερευνώνται μεμονωμένες περιπτώσεις ατόμων ή οικογενειών ελληνικής καταγωγής, που μπορούν να θεωρηθούν χαρακτηριστικές ως προς τα παραπάνω ζητούμενα.¹

Η παρούσα ανακοίνωση εστιάζει στην κρητική οικογένεια Λοράντου, η ιστορία της οποίας τεκμηριώνεται επαρκώς μέσω του αρχειακού υλικού σε διάστημα τριών διαδοχικών γενιών.² Έχουν εντοπιστεί διαθέσιμες μελών της, μετά θάνατον απογραφές κινητής περιουσίας (*inventarii*), αλλά και έγγραφο διανομής των υλικών αγαθών στα νόμιμα τέκνα της τρίτης γενιάς. Σημείο εκκίνησης της οικογένειας ήταν ο Χάνδακας όπου, όπως διαφαίνεται από τον καταγραμμένο υλικό πλούτο, διαβίωσε ήδη σε υψηλό αστικό περιβάλλον, υιοθετώντας τις υλικές συνήθειες της εποχής.³ Στη συνέχεια, η παρουσία των Λοράντων καταγράφηκε στην Βενετία όπου αφενός διατήρησαν την ευμάρειά τους αφετέρου συμμετείχαν ενεργά στα κοινωνικά και επαγγελματικά δίκτυα της πόλης: τα άρρενα μέλη σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας, και στη συνέχεια εργάζονταν ως γιατροί στο νοσοκομείο της ελληνικής Αδελφότητας της πόλης, που στεγαζόταν σε κτήριο της Πλατείας των Ελλήνων (*Campo dei Greci*).⁴

* Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας / ΕΚΠΑ. Υπεύθυνη Εκδόσεων του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς. E-mail: rkaragian@yahoo.gr

¹ Βασικές μελέτες για το θέμα είναι της Αντωνιάδη 1966, 258-267, και Αντωνιάδη 1968, 1-10. Επίσης βλ. Καραγιάννη, 329-340, και Καραγιάννη 2010, 359-373.

² Το κείμενο της ανακοίνωσης δημοσιεύεται εμπλουτισμένο. Πρόκειται για σύντομη μορφή μιας ευρύτερης μελέτης για την οικογένεια Λοράντου, μέρος της οποίας έχει αναπτυχθεί στο Καραγιάννη 2014, 148-163.

³ Βλ. Αλεξίου 146-178, Μαλτέζου 1988, 139-147, 150-156, Βλάσση 2010, 357-387.

⁴ Για την ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας βλ. Τσικνάκης 1993, 523-596, και ειδικότερα για τη διοικητική της οργάνωση βλ. Μαυροειδή 1976, 18-31, Μαλτέζου 1999, 41-42. Επίσης, για τη σταδιακή αρχιτεκτονική διαμόρφωση και ολοκλήρωση του *Campo dei Greci*, με βασικά κτήρια τον ναό του Αγίου Γεωργίου, τη *Scoletta*, έδρα τς ελληνικής Αδελφότητας και το Φλαγγινειανό Κολλέγιο, βλ. Μανούσακας 1971, 334-355, και Μαλτέζου, 293-307.

Έτσι, η μελέτη των αρχειακών πληροφοριών και ειδικότερα του επιπέδου διαβίωσης και του υλικού πλούτου των Λοράντων,⁵ διαγράφει με ζωντανό τρόπο την εξέλιξη του οίκου που δραστηριοποιήθηκε στη νέα πατρίδα, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα: τη διαμόρφωση των οικογενειακών σχέσεων, την επαγγελματική και κοινωνική θέση, την παιδεία και αισθητική των μελών της, την αγοραστική τους δύναμη, και τέλος τη διατήρηση οικογενειακών κειμηλίων.

Στην πρώτη γενιά ανήκει ο Τζουάνε Λοράντος του ποτέ Εμμανουήλ από τον Χάνδακα, ο οποίος σύμφωνα με τη διαθήκη του, αποβίωσε στη Βενετία στα 1658⁶ σύζυγός του ήταν η Άννα ή Ανεζίνα Τζανκαροπούλα, στην οποία άφηνε όλη την κινητή περιουσία της οικίας⁷. Το ζευγάρι απέκτησε τρία παιδιά: τον Εμμανουήλ που πρέπει να ήταν πρωτότοκος εφόσον είχε το όνομα του παππού του· η διατύπωση του Τζουάνε για τον χαρακτήρα του γιου του (*...ma perche conosco la natura d'esso Emanuele esser stata sempre molto prodiga...*), υποδηλώνει τον ασταθή βίο του πρωτότοκου και την έλλειψη εμπιστοσύνης του πατέρα στον γιο. Ο άλλος γιος του, ο Νικολό, πρέπει να ήταν ο αγαπημένος του αφού τον όριζε συνδιαχειριστή της διαθήκης μαζί με την αγαπημένη του σύζυγο Άννα Τζανκαροπούλα (*Lasso per mei fideli commissarij la signora Anna Zancaropula, mia amorevolissima consorte con il signor Nicolò Lorando, dottor, nostro figliolo diletissimo.*)· τέλος, ο διαθέτης ανέφερε την κόρη τους Μαρία που είχε ήδη αποβιώσει.

Η χήρα του Τζουάνε, Άννα ή Ανεζίνα Τζανκαροπούλα, συνέταξε τη διαθήκη της στα 1659, πέθανε όμως εννέα χρόνια αργότερα, στα 1667.⁸ Όπως συνάγεται από την διανομή κινητών αγαθών του οίκου τους, η μητέρα προσπάθησε να αποκαταστήσει μερικώς τη σχέση με τον πρωτότοκο γιο της *Manolachi*· του κληροδοτούσε πέντε εικόνες της οικογενειακής συλλογής έργων τέχνης με τις εξής παραστάσεις: τους τέσσερεις Ιεράρχες, τον άγιο Ιωάννη Θεολόγο –εικόνα χωρίς κορνίζα, τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, άλλη μικρών διαστάσεων

⁵ Κύριες αρχειακές πηγές για τη μελέτη της ιστορίας του υλικού πολιτισμού, είναι οι διαθήκες και οι μετά θάνατον απογραφές κινητής περιουσίας. Για τη σημασία τους, η βιβλιογραφία είναι πλέον πλουσιότατη. Σταχυολογώ ορισμένα έργα: Van der Woude, Schuurman (Επιμ.) 1980· Schuurman, 210-218· Palumbo Fossati, 201-218· Palumbo Fossati, 109-153· Palumbo Fossati Casa 2013· Bernardi, 163-249· Zanata, 199-223· Cecchini 2000· Cecchini, 1-19.

⁶ Archivio di Stato di Venezia (στο εξής ASV), *Notarile Testamenti* (Nicolò Velano), b. 1006, φφ. 34r-38r, 9 Σεπτεμβρίου 1656 (η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 15 του ίδιου μήνα).

⁷ *Ο.π.*, φ. 35v: *Lasso alla predetta mia consorte il mobile che si ritrovemo avere in casa, nissuna cosa eccettuata, cioè quanto [...] alla mia portione nella division fatta tra me et il predetto dottor Nicolo, mio figliolo, qual mobile è in casse, le chiavi delle qual si trovano appresso di noi con ogni altro, cioè fornimento di camera, carieghe, scagni et quadri, il tutto descritti in una scrittura seguita tra detto mio figliolo et me. Et la presente dichiarazione mi è passo fare perche ritrovandomi al presente habitare in una casa con detto mio figliolo, stimai necessaria per mia et sua cautione.*

⁸ ASV, *Notarile Testamenti* (Nicolò Velano), b. 1006, φφ. 35r-39v, 25 Μαρτίου 1659 (συντάχθηκε κωδικοκώλυτος στις 29 Φεβρουαρίου 1660, ενώ η διαθήκη δημοσιεύτηκε στις 30 Σεπτεμβρίου 1667).

με την Παναγία και Παναγιάριο.⁹ Επίσης, του άφηνε τη *lettiera*, δηλαδή το σύστημα του κρεβατιού με τις φιγούρες –δεν προσδιορίζεται εάν ήταν ανάγλυφες ή ζωγραφικές–, δυο στρώματα, δυο ζεύγη σεντονιών και δυο κουβέρτες, ένα μάλλινο προσκέφαλο, πέντε ανδρικά πουκάμισα, δυο κασέλες, η μία μεγάλη από ξύλο κυπαρισσιού, τέσσερις δερμάτινες καρέκλες και άλλα τόσα σκαμνιά, δυο τραπεζάκια, το αλφαβητάρι που ήταν πάνω σε ένα τραπέζι, μεγάλο σιδερένιο σκεύος μαγειρέματος με το καπάκι του και πιατικά, δέκα πιατέλες και είκοσι μικρά πιάτα.¹⁰ Απουσίαζαν, όμως, κοσμήματα, έργα μικροτεχνίας ή επίσημα ανδρικά ενδύματα, που αποτελούσαν συνήθη και προσφιλή αγαθά μεταβίβασης στους απογόνους και είχαν σημαντική οικονομική αξία. Η μητέρα Ανεζίνα όριζε πως την υπόλοιπη κινητή και ακίνητη περιουσία θα κληρονομούσε ο δεύτερος γιος της Νικολάκης και τα παιδιά του (*Il resto della mia robba, quanto c'ho et quanto m'aspetta, stabile et mobile, li lascio al mio figliolo Nicolachi et alli suoi figlioli*).

Ακολούθως, η πορεία της οικογένειας τεκμηριώνεται διαμέσου της διαθήκης¹¹ και του ευρητηρίου κινητής περιουσίας¹² του *dottor* Νικολό.¹³ ο Νικολό συνέταξε διαθήκη το ίδιο έτος με τη μητέρα του, στα 1659, ενώ αποβίωσε στις 8 Φεβρουαρίου 1661· άφησε πίσω τη σύζυγό του Ανεζίνα Καγιάννη και τα τρία ανήλικα παιδιά τους, τον πρωτότοκο Τζουάνε, τη δευτερότοκη Βιργινία και τον μικρότερο Τζώρτζη. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Νικολό στη διαθήκη του ανέφερε και τη νόθα κόρη του Έλενα (*mia figliola natural*), η οποία διέμενε στην οικία Λοράντου. Η Έλενα για την οποία υπήρχε πρόνοια να ζήσει υπό την επίβλεψη της νόμιμης συζύγου και να «προικοδοτηθεί» με πεντακόσια δουκάτα είτε παντρευόταν είτε ακολουθούσε μοναχικό βίο, δεν έλαβε μερίδιο από την υπόλοιπη κινητή ή ακίνητη περιουσία. Έτσι, ο Νικολό κληροδοτούσε την περιουσία του σε τρία μερίδια (...*il rimanente poi che si*

⁹ Το παναγιάριο ήταν μικρό λειτουργικό σκεύος για τη φύλαξη της μερίδας του προσφερόμενου προς την Παναγία άρτου, στη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. Είχε σφαιρικό σχήμα αποτελούμενο από δύο φύλλα, διακοσμημένα με την μορφή της. Βλ. και Βασιλάκη 2010, 233.

¹⁰ ASV, *Notarile Testamenti* (Nicolò Velano), b. 1006, φ. 37r: *Voglio et lasso al mio figliolo dottor, al Manolachi, doi stramazzi, doi para di lenzuoli, doi coltre, l'una indiana et l'altra mezalana, gli lasso anco doi casse di noghera, una di cipresso grande, quattro carieghe de bulgaro et quattro scagni, una immagine i quattro Jerarchi, il san Zuane Theologo senza cornice, doi tavolini, li più grandi, l'alfabetto che è sopra un toline, una pignata di ferro grande col suo coperchio, la lettiera con le figure, uno capezzale con lana, cinque camise d'huomo, una imagine la la Nuntiatione della Madona, la Madona picciola, il Panagiari, dieci piati da capon et vinti piccioli*.

¹¹ ASV, *Notarile Testamenti* (Nicolò Velano), b. 1006, φφ. 52v-53r, 22 Ιουλίου 1659.

¹² ASV, *Notarile Atti* (Nicolò Velano), b. 13565, φφ. 309v-314v, 20 Φεβρουαρίου 1661. Η μετά θάνατον απογραφή του Νικολό Λοράντου, που αποτελεί σημείο αναφοράς για την κινητή περιουσία που είχε συγκεντρωθεί από την οικογένεια και –σε συνδυασμό με τις διαθήκες– μάς παρουσιάζει ποικίλες πλευρές της καθημερινότητάς τους, δημοσιεύεται στο Καραγιάννη 2014, Παράρτημα, αρ. εγγράφου 6.

¹³ Ο Νικολό πρέπει να εργαζόταν ως γιατρός στο νοσοκομείο της ελληνικής Αδελφότητας κατά τα έτη 1656-1657, όπως αποδεικνύεται από τα κατάστιχα των Αποβιωτήριων Πράξεων του καθολικού ναού του Αγίου Αντωνίου, ενορία γειτονική με τον ορθόδοξο ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, όπου υποχρεωτικά καταγράφονταν οι πράξεις θανάτου των κατοίκων ανεξάρτητα το θρήσκευμά τους. Για την παρουσία του στο νοσοκομείο βλ. Μαλτέζου - Πλουμίδης (εκδ.) 2000, 452 (Ευρητήριο με την καταγραφή των αριθμών των πράξεων θανάτου προσώπων, στις οποίες απαντάται η συμμετοχή του Νικολό Λοράντου).

trova in potestà mia, voglio che ugualmente partecipino li tre miei figlioli, Giovanni, Virginia e Zorzi.)¹⁴ Με βάση την ίδια διαθήκη, η σύζυγός του θα κληρονομούσε όλα τα ενδύματα που χρησιμοποιούσε, καθώς και το ποσό της προίκας της που ανερχόταν σε τέσσερεις χιλιάδες δουκάτα.¹⁵

Για τη διερεύνηση της πολιτισμικής συνέχειας στις τρεις γενιές Λοράντου, πρόσφορο πεδίο αποτελούν στοιχεία του υλικού πλούτου της οικογένειας, όπως τα ζωγραφικά έργα – εικόνες και πίνακες–, τα κοσμήματα και τα μικροτεχνήματα, τα έπιπλα και ο ρουχισμός – οικιακός και προσωπικός–, ακόμη και το περιεχόμενο της οικογενειακής βιβλιοθήκης. Το επίπεδο του γούστου και τις ποικίλες πλευρές της υλικής καθημερινότητας των Λοράντων αναδεικνύουν κυρίως δύο έγγραφα: πρώτον, το *post-mortem inventario* του Νικολό, δηλαδή το μετά θάνατον ευρετήριο των κινητών αντικειμένων που συντάχθηκε στα 1661, και, δεύτερον, μεταγενέστερο δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1675,¹⁶ στο οποίο οριζόταν η διανομή της κινητής κληρονομιάς στα νόμιμα τέκνα του.

Το ιβεντάριο του Νικολό αποτελεί σημείο αναφοράς για τη μελέτη των αγαθών που είχαν συγκεντρωθεί από την πρώτη γενιά, μεταβιβάστηκαν και εμπλουτίστηκαν κατά τη δεύτερη και εντέλει διανεμήθηκαν ισότιμα στην τρίτη γενιά. Στο συγκεκριμένο έγγραφο είχε καταγραφεί και το οικογενειακό αρχείο των Λοράντων, με πρωτότυπα έγγραφα ή αντίγραφα που φύλασσε ο Νικολό σε μικρό γραφείο από ξύλο κυπαρισσιού, κοσμημένο με σχέδια από μελάνη (*Un scrittorio de cipresso piccolo disegnato con inchiostro*).¹⁷ Μεταξύ των εγγράφων, καταγράφηκε έγγραφο διανομής των κινητών αντικειμένων ανάμεσα στον Τζουάνε και Νικολό Λοράντο, πατέρα και υιό.¹⁸ Άλλο έγγραφο του 1654 στο οποίο εμφανίζεται ο Εμμανουήλ Λοράντος να δανείζεται εκατό δουκάτα από τον πατέρα του Τζουάνε· άλλο του 1651, εγγύηση του Νικολό στον πατέρα του Τζουάνε (*scrittura di cautione*), σύμφωνα με το οποίο το ποσό των 5260 δουκάτων ανήκε στον Νικολό· αξιοσημείωτο ήταν κατάστιχο μεγάλου σχήματος, *in foglio*, με δερμάτινη επένδυση κόκκινου χρώματος, αλφαβητικό

¹⁴ Για τις διανομές περιουσίας μεταξύ αδελφών, βλ. Sarti 2000, 53-58, 65-67.

¹⁵ Στη διαθήκη του ο Νικολό έγραφε: *Lascio alla sudetta mia diletta et prudentissima consorte, che le sia data l'intiera quantità de ducati quattro mille in danari che fù sua dote et donativo. Item voglio che ogni sorte di vesture che erano a suo uso, gli siano similmente consignate, comprendendo nel valsente di questi drappi li ducati numero cento legatili del sudetto quondam mio padre* [ASV, *Notarile Testamenti* (Nicolò Velano), b. 1006, φ. 52v]. Για το θέμα της προίκας βλ. Bellavitis 2001, 141-166, 184-207, 209-220· η συγγραφέας επεξεργάζεται αναλυτικά τις παραμέτρους που αφορούσαν τόσο το θέμα της προικοδότησης των νεαρών γυναικών της βενετικής πολιτείας όσο και της απόδοσης της γονικής ή της διατήρησης της συζυγικής περιουσίας μετά τον θάνατο του συζύγου, γεγονός που σηματοδοτούσε διαδικασίες ανακατανομής του οικογενειακού πλούτου, κινητού και ακίνητου.

¹⁶ ASV, *Notarile Atti* (Francesco Velano), b. 13578, φφ. 217v-223r, 17 Οκτωβρίου 1675.

¹⁷ Για το αρχείο και τη βιβλιοθήκη του Νικολό Λοράντου, βλ. Καραγιάννη 2014, 105-107.

¹⁸ Το σημείωμα έλεγε περίπου τα εξής: «μοιρασιά που πρέπει να γίνει για τα μη μοιρασμένα με τον γιο μου Νικολό, dottor, καθώς δεν συμφωνήσαμε να διαμείνουμε στην ίδια κατοικία» (*dice divisione che si doverà fare del non diviso con il dottor Nicolò, mio figliolo, mentre non s'accordassimo à star in una casa*).

ευρετήριο και 135 φύλλα, όπου είχαν καταχωριστεί τα διάφορα ακίνητα και λοιπά αποκτήματα του Τζουάνε Λοράντου, και το οποίο διέθετε θήκη (*Libro uno in foglio copperto di corame rosso de diversi aquisti et altro del signor Zuane Lorando de carte cento trenta cinque, scritte col suo alfabeto con la sua casseta, numero 9*): τέλος, αντίγραφο της διαθήκης του πατέρα Τζουάνε που είχε συντάξει ο ίδιος νοτάριος Νικολό Βελάνος, στις 19 Σεπτεμβρίου 1656.

Σύμφωνα με το ίδιο *inventario*, ένα χαμηλό ντουλάπι από ξύλο καρυδιάς, σαν σκρίνιο, ήταν γεμάτο λυτά έγγραφα.¹⁹ Επιπλέον, το έγγραφο διασώζει πληροφορίες σύμφωνα με τις οποίες ο Νικολό Λοράντος είχε τοποθετήσει τα έντυπα βιβλία του σε ένα μεγάλων διαστάσεων ερμάριο από ξύλο ελάτου με πέντε ράφια· το έπιπλο έκλεινε με δύο πόρτες από μεταλλικό σιδερένιο πλέγμα.²⁰ Η καταγραφή γινόταν ανά ράφι και με βάση το μέγεθος του βιβλίου· συνολικά απογράφησαν 86 βιβλία μεγάλου σχήματος *in foglio* και 287 σε τέταρτο και όγδοο σχήμα. Δυστυχώς, όμως, δεν σημειώθηκε κανένας τίτλος της βιβλιοθήκης αυτής, πλούσιας σε αριθμό έντυπων βιβλίων και πιθανότατα σε ποικιλία επιστημονικών πεδίων, όπως θα μπορούσε να συναχθεί από την ιδιότητα του *dottor* Νικολό και τις σπουδές του στην Πάδοβα.²¹ Ιδιαίτερης αξίας πρέπει να ήταν δύο έντυπα άδετα βιβλία ενταγμένα σε αντίστοιχες δέσμες, καθώς και διάφορα φύλλα χαρτιού μαύρου χρώματος, στα οποία ήταν τοποθετημένα βότανα (*diversi fogli di carta nera con herbe dentro*). Επρόκειτο για την προσωπική συλλογή του Λοράντου με δείγματα βοτανολογίας ή φυτολογίας, την οποία πιθανότατα είχε διαμορφώσει ο ίδιος· μια τέτοια ερασιτεχνική ενασχόληση που ασκούσε στον ελεύθερο χρόνο του, απαιτούσε μελέτη, βασικές επιστημονικές γνώσεις και αναζήτηση φυτών. Μία τρίτη δέσμη περιείχε διάφορα μικρά κατάστιχα με χειρόγραφες μελέτες ή σημειώσεις (*mazzo de diversi libretti de studii manuscritti*), ενώ σημειώνεται έτερη δέσμη με διάφορα μαδριγάλια, δηλαδή κοσμικά τραγούδια για μικρά φωνητικά σύνολα (*Item un mazzo de diversi madrigali*).

Η τελευταία αυτή αναφορά προκαλεί εντύπωση, καθώς δηλώνει το ενδιαφέρον του διαθέτη για τη μουσική, και ίσως την προτίμησή του για τη σύγχρονη μουσική πραγματικότητα· μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε οικογενειακές συνάξεις και φιλικές

¹⁹ *Una casseta bassa, sive scrignio di noghera, piena de diverse scritture, quali si riservano inventariarle con maggior commodo. La chiave del qual scrignio il soprascritto signor Marco Cagiani ha consegnato alla soprascritta signora Agnesina, relicta di detto signor Nicolò Lorando*: ASV, Notarile Atti (Nicolò Velano), b. 13565, φ. 314r.

²⁰ *Un armer d'albedo grande con le sue porte fatte col fil di ferro à rede, pieno de libri di stampa in cinque scancie, cioè...:* ASV, Notarile Atti (Nicolò Velano), b. 13565, φ. 312r. Για ένα αντίστοιχο έπιπλο, *libreria*, βλ. Ζαμπακόλας, 358-359· για το θέμα των βιβλιοθηκών βλ. επίσης Ζαμπακόλας, 311-327, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²¹ Για την φοίτηση του Λοράντου στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, βλ. Πλουμίδης, λήμμα 151 (D. Nicolaus Lorando cretensis 1647).

συντροφιάς στην οικία Λοράντου με τραγούδια, ίσως συνοδεία ενός φορητού μουσικού οργάνου, εικόνα που μάς δείχνει, έστω και έμμεσα, πλευρές της καθημερινότητας του διαθέτη.²² Τα μεμονωμένα αυτά στοιχεία της καταγραφής αρκούν για να αποκωδικοποιήσουμε ορισμένα ενδιαφέροντα του Λοράντου, τόσο προσωπικά όσο και κοινωνικά.²³ συνάμα, δηλώνουν την πληθώρα ανάλογων ενασχολήσεων που είχαν αναπτυχθεί και επικράτησαν τον 17ο αιώνα μεταξύ των μελών της αστικής και μεγαλοαστικής τάξης των πόλεων, ως υγιής και παραγωγικός τρόπος διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου.²⁴ Διαπιστώνεται πως μέσω της ενδεικτικής έστω καταγραφής του θέματος και αντικειμένου ενός βιβλίου, ακόμη και του σχήματος ή της βιβλιοδεσίας, είναι δυνατό για τον μελετητή να εμβαθύνει στα ενδιαφέροντα, το μορφωτικό επίπεδο, τις πνευματικές αναζητήσεις του διαθέτη, καθώς και στην σχέση του με τον κοινωνικό του περίγυρο· ο *dottor* Νικολό Λοράντος, λοιπόν, διέθετε βιβλία που σχετίζονταν με τις σπουδές και την επιστημονική του κατεύθυνση, παράλληλα με τόμους άλλων πεδίων: τα νομικά βιβλία συνυπήρχαν με θεολογικά, ιστορικά, λογοτεχνικά κλασικών και σύγχρονων συγγραφέων, αλλά και ποικίλες συλλογές, λόγου χάριν κοσμολογίας, φυτολογίας, χαρτογραφίας. Επομένως, η εξέταση τέτοιων αρχειακών πληροφοριών αποκαλύπτει και τον βαθμό προσαρμογής και ένταξης μιας αστικής οικογένειας από τον Χάνδακα στο πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Βενετίας.

Ας σημειωθεί εδώ ότι στη διαδικασία διανομής των κινητών οικογενειακών αγαθών πρέπει να συνυπολογίζονταν κριτήρια όπως η ηλικία και η θέση του κληρονόμου στο γενεαλογικό δέντρο, η ιδιότητά του, αλλά και η χρηστικότητα, η οικονομική αξία και ο συμβολισμός του μεταβιβάσιμου αντικειμένου. Με αντίστοιχα, λοιπόν, κριτήρια θα πρέπει να διανεμήθηκε στην τρίτη γενιά Λοράντου η πατρική βιβλιοθήκη που κάλυπτε, όπως ήδη αναφέρθηκε, όλα τα σύγχρονα επιστημονικά πεδία της εποχής. Ο πρωτότοκος Τζουάνε, επίσης γιατρός στο επάγγελμα,²⁵ πήρε συνολικά εκατόν εικοσιεπτά τόμους όλων των σχημάτων· στη Βιργινία αποδόθηκε εξίσου μεγάλος αριθμός βιβλίων, εκατόν εικοσιτριών τόμων, ενώ ο Τζώρτζης θα λάμβανε μόλις ογδόντα έξι βιβλία. Υπολογίζεται, λοιπόν, ένα σύνολο τριακοσίων τριάντα έξι τόμων, μια ευρεία και ποικίλης ύλης βιβλιοθήκη,

²² Dennis 2006, 228-243.

²³ Για τη σύνδεση της κοινωνικής ζωής με συγκεκριμένα χρηστικά αντικείμενα, ενδεχομένως πολυτελή, και πάντως κατάλληλα για την ανάλογη κατάσταση, βλ. Ajmar-Wollheim 2006, 206-221.

²⁴ Για τη σημασία του ελεύθερου χρόνου και την ανάπτυξη δραστηριοτήτων βλ. τα πρακτικά συνεδρίου με αυτή τη θεματική στην ιταλική πόλη Πράτο, Cavaciocchi 1994.

²⁵ Η παρουσία και δράση του Τζουάνε ως ιατρού στο νοσοκομείο της ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας έχει καταγραφεί με συχνότητα στα κατάστιχα με τις Αποβιώτηριες Πράξεις του ναού του Αγίου Αντωνίου τα έτη 1677-1679, 1681-1690, 1693, 1695, 1697, 1699, 1706, 1710, 1714, 1717: βλ. Μαλτέζου - Πλουμίδης (εκδ.) 2000, 452.

αντιπροσωπευτική του πανεπιστημιακού γνωσιακού επιπέδου και των ενδιαφερόντων των δύο πρώτων γενιών της οικογένειας Λοράντου.

Στην προκειμένη περίπτωση θα προσεγγίσουμε ακόμη την κατηγορία των ζωγραφικών κυρίως έργων τέχνης, που μεταφέρθηκαν από γενιά σε γενιά και μέσω των οποίων ερμηνεύεται η στάση και η αισθητική κατεύθυνση των μελών της οικογένειας Λοράντου. Στο ινβεντάριο του Νικολό καταμετρήθηκαν πενήντα έργα: εικοσιπέντε παλαιοί πίνακες φιλοτεχνημένοι σε ύφασμα, με απεικόνιση διαφόρων μορφών και απλές κορνίζες, αντιμετωπίστηκαν ως ενιαίο σύνολο και όχι ως μεμονωμένα έργα (*Quadri vinticinque in tella de diverse figure con loro cornice schiete, vechi, numero 25*). Ενδεχομένως αυτό οφείλεται στη χαμηλή οικονομική τους αξία και στη μέτρια αισθητική τους συγκριτικά με τις εικοσιπέντε εικόνες που προέρχονταν από την πατρική περιουσία, δηλαδή ανήκαν στον Τζουάνε Λοράντο (*de quali quadri dissero esser diversi di ragion del quondam eccellente signor Zuane Lorando, padre di detto quondam signor Nicolò*). Μεταξύ των εικόνων σημειώνονται τέσσερις πίνακες *in greco* με απλές επίχρυσες κορνίζες, που έφεραν παραστάσεις της *Θείας Λειτουργίας*, της *Αμπέλου*, της *Αγίας Βάτου* και της *Γέννησης με την Προσκύνηση των Μάγων*: πιθανότατα επρόκειτο για σύνολο έργων που φιλοτέχνησε ένας καλός μεταβυζαντινός ζωγράφος του πρώτου μισού του 17ου αιώνα, ίσως μάλιστα σε εργαστήριο του Χάνδακα, από όπου ο πατέρας Τζουάνε τα είχε αγοράσει ή και παραγγείλει.²⁶ Οι εικονογραφικές επιλογές μάς παραπέμπουν σε γνωστά και αγαπητά έργα της εποχής, όπως οι εικόνες αντίστοιχης θεματολογίας του Μιχαήλ Δαμασκηνού, σήμερα στη Συλλογή της Αγίας Αικατερίνης Σιναϊτών του Ηρακλείου.²⁷

Σύμφωνα με το έγγραφο διανομής του 1675, οι συγκεκριμένες εικόνες μοιράστηκαν στην τρίτη γενιά ως εξής: ο Τζουάνε κληρονόμησε δυο έργα, τη *Θεία Λειτουργία* και την *Αγία Βάτο*, η Βιργινία την *Αμπελο*, ο μικρότερος Τζώρτζης έλαβε τη *Γέννηση με την Προσκύνηση των Μάγων*. Συνολικά ο πρώτος έλαβε εικοσιέξι πίνακες, όσους και η Βιργινία, ενώ ο Τζώρτζης κληρονόμησε εικοσιδύο έργα.²⁸ Στον τελευταίο αποδόθηκαν τέσσερα ακόμη

²⁶ Για τη ζωγραφική εικόνων από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα, στην Κρήτη και σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2010, 493-534.

²⁷ Βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1993, 451-457· για την υιοθέτηση και διαχρονική απόδοση ορισμένων θεμάτων, όπως η *Θεία Λειτουργία*, βλ. εικόνα των αρχών του 18ου αιώνα, Μπορμπουδάκης 1993, 465. Αναφέρω, επίσης, εικόνα *Θείας Λειτουργίας* των αρχών του 18ου αιώνα στη Συλλογή του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, έργο του Ιωάννη Μόσκου, ο οποίος επαναλαμβάνει τον εικονογραφικό τύπο του Δαμασκηνού· βλ. σχετικά, Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002, 219-220, πίν. 83. Για το αγαπητό ήδη από τον 15ο αιώνα θέμα της *Αμπέλου*, κυρίως σε φορητές εικόνες, βλ. έργα του ζωγράφου Άγγελου, Μπορμπουδάκης 2010, 158-163, πίν. 28, 29, 30· επίσης, το υπογεγραμμένο έργο του Βίκτωρος στην συλλογή του Ινστιτούτου, Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002, 202, πίν. 70-71.

²⁸ Το σύνολο των έργων που έλαβαν τα τρία αδέρφια καταγράφηκε αναλυτικά στο έγγραφο διανομής της περιουσίας: ASV, *Notarile Atti* (Francesco Velano), b. 13578, φφ. 217v-223r, 17 Οκτωβρίου 1675. Συγκεκριμένα ο πρωτότοκος Τζουάνε θα λάμβανε τους εξής πίνακες:

σημαντικά έργα που είχαν καταγραφεί στο *inventario* του πατέρα του και προέρχονταν από την αρχική συλλογή του παππού του: οι δυο μεγάλες εικόνες των αγίων *Ιωάννη Θεολόγου* και *Νικολάου* με επίχρυσες ξυλόγλυπτες κορνίζες, μερικώς κατεστραμμένες, καθώς και πίνακας με τον Κύριο και την Μαρία Μαγδαληνή, σκηνή γνωστή ως *Μη Μου Άπτου*.

Η πλειονότητα των έργων της συλλογής Λοράντο ήταν θρησκευτικής εικονογραφίας, ακολουθώντας τη μεταβυζαντινή ζωγραφική τεχνοτροπία, όπως χαρακτηριστικά επισημάνθηκε για τους τέσσερις πίνακες ελληνικού στυλ. Συγχρόνως, καταγράφηκαν και κοσμικά έργα, όπως δεκαπέντε πίνακες με τις *Σίβυλλες*, που αποτελούσαν ενιαίο ζωγραφικό σύνολο σε ύφασμα (*in tela*) και κληροδοτήθηκαν ισότιμα στα τρία τέκνα. Ενδιαφέρον κοσμικός πίνακας με μυθολογικό θέμα, απέδιδε την *Περσεφόνη* –ίσως την αρπαγή της κόρης από τον Πλούτωνα. Το έργο ανήκε στην πλατιά καλλιτεχνική παραγωγή του 17ου αιώνα, που αντλούσε εικονογραφικά θέματα από την αρχαιότητα και τη μυθολογία. Ο πρωτότοκος Τζουάνε έλαβε μεταξύ άλλων πέντε πορτρέτα, πιθανότατα τις οικογενειακές προσωπογραφίες, ως εικαστική αποτύπωση της οικογενειακής ιστορίας και του γενεαλογικού δέντρου των Λοράντων. Από την άλλη, ο μικρότερος Τζώρτζης κληρονόμησε και πέντε μη ζωγραφικά θρησκευτικά έργα: επρόκειτο για μικροτεχνήματα, ένα μεγάλο από μαργαριτόριζα

Segue l'inventario et nota della parte dei mobile, argenti, ori e gioie eletta al signor Giovanni, fratel maggiore. Due quadri grandi con cornice dorate, schiette, l'uno i Thia Liturgia et l'altro i Agia Vatos/ Uno detto di san Demetrio con cornice intagliata dorata/ Due detti con cornice nera, l'uno di san Giovanni Damasceno et l'altro di san Giovanni Crisostomo/ Tre detti della Madona, l'uno in tela con cornice schietta poco dorata et li altri due in legno piccolo senza cornice/ Due crocefici, l'uno picciolo d'avolio con sua cassa nera et l'altro di legno con sua cassa di legno/ Un quadretto di legno dipinto d'ambidue le parti entro la sua cassa coverta di vetro/ Quattro quadreti in rame con cornice nera et sono il Padre eterno, la Madonna, santa Maria Maddalena et l'Angelo Custode/ Un quadro di Noe in pietra con cornice nera/ Una pittura di Proserpina in legno con cornice ordinaria schietta/ Nove pitture in tela, cioè quattro Sibille con cornice schiette poco dorate, due ritratti senza cornice, altre due pitture senza cornice, et un'altra con cornice schietta, poco dorata.

Η δευτερότοκη Βιργινία κληρονομούσε τα παρακάτω έργα:

Segue l'inventario et nota della parte dei mobili, argenti, ori e gioie eletta dalla signora Verginia Lorando, secondogenita. Due quadri grandi con cornice straforate dorate, l'uno della Maddalena col Nostro Signore e l'altro di san Zuane Teologo/ Uno detto grande nominato i Ambelos con cornice dorata schietta/ Due detti della Madona, l'uno in tela con cornice intagliata dorata in parte e l'altro picciolo con la cornice in parte dorata/ Due detti con cornice nera schietta, l'uno di san Cirilo e l'altro di san Gregorio Teologo/ |φ. 220v Quattro detti piccioli senza cornice, l'uno di san Nicolò, un'altro di san Giovanni, il terzo di san Gregorio Teologo et il quarto della Madona/ Una madre perla con l'effigie della Madona/ Quattro quadretti in rame con cornice nere, et sono i Quattro Evangelisti/ Un quadro in pietra nera et è la testa di san Giovanni Battista con cornice nera/ Nove pitture in tela, cioè quattro Sibille con cornice schiette poco dorate, et le altre cinque senza cornice, l'una delle quali è picciola.

Τέλος, ο μικρός Τζώρτζης έλαβε τα εξής:

Segue l'inventario et nota della parte dei mobili, argenti, ori e gioie eletta dal signor Zorzi Lorando, fratel minore. |φ. 219r Un quadro grande della Natività di Nostro Signor con l'adoratione de magi con cornice indorata/ Due quadri grandi, l'uno di san Zuanne Teologo e l'altro di san Nicolò con cornice intagliate straforate dorate/ Un detto grande del Nostro Signor et santa Maria Maddalena, senza cornice/ Un detto di san Zorzi che tien una testa in mano con cornice intagliata dorata/ Un detto di san Basilio con cornice nera schietta/ Due detti più piccioli senza cornice, l'uno di san Giovanni Chrisostomo e l'altro del Nostro Signore/ Una madre perla grande con l'effegie del Nostro Signore/ Quatro quadretti in rame con cornice nere, cioè santa Catterina, san Francesco, san Domenico e san Silvestro/ Nove pitture in tela, cioè quatro Sibille con cornice schiette poco dorate e le altre cinque sono senza cornice, le quatro grandi e l'una picciola.

με την μορφή του *Ιησού*, και τέσσερις χαλκογραφίες μικρών διαστάσεων με μαύρα πλαίσια όπου απεικονίζονταν οι *άγιοι Αικατερίνη, Φραγκίσκος, Δομήνικος* και *Σίλβεστρος*: η τετράδα αυτή προφανώς προερχόταν από ειδικευμένο στην τέχνη της χαλκογραφίας εργαστήριο, και πάντως απεικόνιζε προσφιλείς αγίους της δυτικής εικονογραφίας, οι οποίοι είχαν εισχωρήσει και αγαπηθεί από το ορθόδοξο κοινό.

Αξίζει να σημειωθεί ένα ακόμη στοιχείο: στα 1661, η συλλογή έργων τέχνης του Νικολό Λοράντου αριθμούσε πενήντα ένα πίνακες, ενώ στα 1675, όταν πλέον διανεμήθηκε στην τρίτη γενιά, καταγράφηκαν ενενήντα τέσσερα έργα. Επρόκειτο, λοιπόν, για μια αριθμητικά αξιόλογη συλλογή, που όπως φαίνεται, η οικογένεια συνέχισε να εμπλουτίζει. Η πρακτική επένδυσης του αποθέματος σε έργα τέχνης θεωρούνταν αρκετά ασφαλής, καθώς τα πολυτελή αντικείμενα ήταν μεταβιβάσιμα κληρονομικά στοιχεία και λειτουργούσαν ως οικονομικές μονάδες, που μπορούσαν να μεταπωληθούν σε πλειστηριασμούς, αποφέροντας στην οικογένεια ρευστή χρηματική αξία. Βέβαια, εκτός από την οικονομική τους διάσταση, τα έργα τέχνης προσέδιδαν ομορφιά και γόητρο στο εσωτερικό των οικιών, ενισχύοντας την παράμετρο του καλού γούστου και της αισθητικής.

Εξετάζοντας τη συγκεκριμένη συλλογή, αναδεικνύεται ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της κυρίως μέσα από τα παρακάτω στοιχεία: την ποικιλία των εικονογραφικών θεμάτων και της τεχνοτροπίας: τον συνδυασμό μεταβυζαντινών στοιχείων με άλλα δυτικής προέλευσης σε έργα όπως οι τέσσερις χαλκογραφίες με τους αγίους *Αικατερίνη, Φραγκίσκο, Δομήνικο* και *Σίλβεστρο*: την παρουσία καθαρά κοσμικών έργων, όπως οι *Σίβυλλες* και η *Περσεφόνη* που χαρακτηρίστηκε *pittura*. Έτσι, στη συλλογή των Λοράντων συνυπήρχαν μεταβυζαντινές εικόνες με κοσμικούς πίνακες δυτικής τεχνοτροπίας, χαλκογραφίες ή έργα από μαργαριτόριζα. Φαίνεται πως ο Τζουάνε Λοράντος, εκπρόσωπος της πρώτης γενιάς που μετοίκησε από τον Χάνδακα στη Βενετία, είχε εστιάσει στην απόκτηση καλής ποιότητας εικόνων: η πρακτική αυτή εναρμονιζόταν με την τρέχουσα συνήθεια των Ελλήνων της Βενετίας του 17ου αιώνα, που είχαν φθάσει πρόσφατα στην πόλη ή η οικογένειά τους είχε εγκατασταθεί μια ή δυο γενιές πίσω, και εντούτοις διατηρούσαν εμφατικά τη συνήθεια διακόσμησης της οικίας με μεταβυζαντινής τεχνοτροπίας θρησκευτικά έργα ζωγραφικής. Κατά τη δεύτερη γενιά, ο Νικολό απέκτησε εικοσιπέντε ακόμη πίνακες, για τους οποίους δεν δηλώνεται το εικονογραφικό θέμα ή η τεχνοτροπία τους. Εντέλει, η τρίτη γενιά Λοράντου παρέλαβε μια εμπλουτισμένη συλλογή που διατηρούσε ως βασικό πυρήνα τις εικόνες, σε εικονογραφική ποικιλία και με εμμονή σε θέματα όπως η *Παναγία*, το *Μη Μου Άπτου*, μορφές αγίων που έφεραν το όνομα Ιωάννης (Θεολόγος, Χρυσόστομος, Βαπτιστής), ενώ συγχρόνως φαίνεται πως διέθετε αξιόλογα ως προς την εικονογραφία και την τεχνική τους εκτέλεση έργα

δυτικών καλλιτεχνών, ζωγράφων ή χαρακτών. Επρόκειτο, λοιπόν, για μια συλλογή σε εξέλιξη που σε διάστημα τριών γενεών εμπλουτίστηκε με σημαντικό αριθμό ζωγραφικών και άλλων έργων, ανανεώνοντας και διευρύνοντας το αισθητικό της κριτήριο μέσω της αρμονικής συνύπαρξης δυτικών κοσμικών έργων και μεταβυζαντινών εικόνων.

Επομένως, μέσα από το αρχαιακό υλικό αναδεικνύεται μια οικογένεια με συνεχή έγνοια για την μεταβίβαση, διάθεση και διανομή των υλικών αγαθών στις επόμενες γενιές· η φροντίδα για εξασφάλιση και διατήρηση του οικογενειακού πλούτου διαγράφεται μέσω των διαθηκών και των απογραφών κινητών αντικειμένων. Η εικόνα της ευμάρειας και της αφθονίας, ιδίως για αγαθά που αξιολογούνταν υψηλά στη νοοτροπία και συνείδηση της οικογένειας, όπως εικόνες και πίνακες, αλλά και βιβλία, κοσμήματα και έργα μικροτεχνίας, δίνει το κοινωνικό στίγμα και τη θέση της· από τις διαθήκες της πρώτης γενιάς αναδεικνύεται ο στενός δεσμός με την κοινωνία του Χάνδακα, όπου πιθανότατα είχαν παραγγελθεί και αγοραστεί πολλά από τα καταγραμμένα αντικείμενα. Η οικογενειακή συνέχεια όχι μόνο δεν διακόπηκε μετά την μετοίκηση στη Βενετία αλλά αντιθέτως ενισχύθηκε με την απόκτηση νέων αγαθών που συμβόλιζαν και επιβεβαίωναν το κύρος της. Εν κατακλείδι, η αρχαιακή αυτή περίπτωση μελέτης για την οποία έχουν εντοπιστεί νοταριακά έγγραφα και διαθήκες, μπορεί να λειτουργήσει ως δείγμα τεκμηρίωσης της διαπολιτισμικής συμπεριφοράς των μελών της, της μετάβασης στο κατεξοχήν μητροπολιτικό κέντρο της Βενετίας και της προσαρμογής στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της πόλης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξίου 146-178: Αλεξίου, Στυλιανός: «Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα». *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965): 146-178.
- Αντωνιάδη 1966, 258-267: Αντωνιάδη, Σοφία: «Η κινητή περιουσία του Γεωργίου Μόρμωρη μεταφέρεται απ' την Κρήτη στη Βενετία (1667)». Στο: *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 40 (1965). Αθήνα 1966: 258-267.
- Αντωνιάδη 1968, 1-10: Αντωνιάδη, Σοφία: «Πλούτος του αστικού πληθυσμού της Κρήτης πριν απ' το 1669. Χρυσοχοΐα». Στο: *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Τμήμα Αρχαιογνωστικών. Αθήνα 1968: 1-10.
- Βασιλάκη 2010, 233: Στο: Μαρία Βασιλάκη (Επιμ.), *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Αθήνα: Lund Humphries – Μουσείο Μπενάκη 2010: 233 (Γλωσσάριο).
- Βλάσση 2010, 357-387: Βλάσση, Δέσποινα Ερ.: «Η καθημερινή ζωή». Στο: Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τόμος Α΄. Αθήνα – Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 2010: 357-387.
- Ζαμπακόλας, 315-395: Ζαμπακόλας, Χρήστος: «Ο ιερομόναχος Διονύσιος Πάμπους (1660 περ.-1730) και η βιβλιοθήκη του». *Θησαυρίσματα* 39/40 (2009/2010): 358-359.
- Ζαμπακόλας, 311-327: Ζαμπακόλας, Χρήστος: «Η βιβλιοθήκη του κρητικού λογίου Μάξιμου Μαργούνιου μέσα από την απογραφή της κινητής του περιουσίας». *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011/2012): 311-327.

- Καραγιάννη, 329-340: Καραγιάννη, Ουρανία: «Καταγραφή κινητής περιουσίας κατά τη μεταφορά της από τον Χάνδακα στη Βενετία: το *libretto sive inventario* της Querina Barbarigo (1647)». *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011/2012): 329-340.
- Καραγιάννη 2010, 359-373: Καραγιάννη, Ουρανία Κ.: «Κρητικοί στη Βενετία: Έργα τέχνης και άλλα αντικείμενα αξίας σε καταγραφές κινητής περιουσίας τους (β' μισό 17ου αιώνα)». Στο: Μ. Ανδριανάκης (Επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τόμος Β1. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος» 2010: 359-373.
- Καραγιάννη 2014, 105-107, 148-163: Καραγιάννη, Ουρανία: *Κοινωνία και πολιτισμός του ελληνορθόδοξου κόσμου της Βενετίας τον 17ο αιώνα: Έργα τέχνης και αντικείμενα υλικού βίου από αρχειακές πηγές*, κεφ. Β', υποκεφ. 3.γ «Nel studio: Η διαμόρφωση του χώρου», υποκεφ. 5 «Κοινωνική διάσταση και διαδρομές των αντικειμένων: Μια συναρπαστική ιστορία» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ 2014: 105-107, 148-163 (αντίστοιχα).
- Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1993, 451-457: Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μαρία: «Προσκύνησις των Μάγων», «Θεοτόκος η Βάτος», «Θεία Λειτουργία». Στο: Μ. Μπορμπουδάκης (Επιστ. Επιμ.), *Εικόνες της κρητικής τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, αρ. λημ. 97, 98, 99 (αντίστοιχα): Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1993: 451-457.
- Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 2010, 493-534: Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μαρία: «Τάσεις και κυριότεροι εκπρόσωποι της ζωγραφικής εικόνων στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Επτάνησα μετά την Άλωση». Στο: Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τόμος Α'. Αθήνα – Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 2010: 493-534.
- Μαλτέζου 1988, 139-147, 150-156: Μαλτέζου, Χρύσα Α.: «Η Κρήτη στη διάρκεια της Βενετοκρατίας (1261-1669)». Στο: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος 2. Κρήτη 1988: 139-147, 150-156.
- Μαλτέζου 1999: Μαλτέζου, Χρύσα Α.: *Η Βενετία των Ελλήνων*. Αθήνα 1999.
- Μαλτέζου, 293-307: Μαλτέζου, Χρύσα Α.: «Από τα ερείψιμα σπίτια των Foscarini στην ελληνική γειτονιά της Βενετίας». *Θησαυρίσματα* 34 (= *Μνημόσυνο Μανούσου Μανούσακα*) (2004): 293-307.
- Μαλτέζου – Πλουμίδης (εκδ.) 2000, 452: *Οι αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο αρχείο του ναού του Αγίου Αντωνίνου Βενετίας (1569-1810)*. Χρύσα Μαλτέζου – Γ. Πλουμίδης (εκδ.): Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 2001.
- Μανούσακας 1972, 334-355: Μανούσακας, Μανούσος Ι.: «Τα κυριότερα έγγραφα (1536-1599) για την οικοδόμηση και τη διακόσμηση του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας». Στο: *Εις μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελή*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Αισθητικής 1972: 334-355.
- Μαυροειδή 1976: Μαυροειδή, Φανή: *Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στον ΙΣΤ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου εγγραφών (1533-1562)*: Αθήνα 1976.
- Μπορμπουδάκης 1993, 465: Μπορμπουδάκης, Μανόλης: «Θεία Λειτουργία». Στο: Μανόλης Μπορμπουδάκης (Επιστ. Επιμ.), *Εικόνες της κρητικής τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, αρ. λημ. 107: Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1993: 465.
- Μπορμπουδάκης 2010, 158-163, πίν. 28, 29, 30: Μπορμπουδάκης, Μανόλης: «Χριστός η Άμπελος». Στο: Μαρία Βασιλάκη (Επιμ.), *Χειρ Αγγέλου. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*. Αθήνα: Lund Humphries – Μουσείο Μπενάκη 2010: 158-163, πίν. 28, 29, 30.

- Πλουμίδης, λήμμα 151: Πλουμίδης, Γεώργιος Σ.: «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (Μέρος Β'. Legisti 1591-1809)». *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971): 84-206, λήμμα 151.
- Τσελέντη-Παπαδοπούλου 2002: Τσελέντη-Παπαδοπούλου, Νίκη Γ.: *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από το 16ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αρχαιακή τεκμηρίωση*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού / ΤΑΠΑ 2002: 202, πίν. 70-71.
- Τσικνάκης 1993, 523-596: Τσικνάκης, Κώστας Γ.: «Ο Ελληνισμός της Βενετίας (13ος-18ος αιώνας)». Στο: Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελλητισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*. Αθήνα: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού 1992: 523-596.

Ξενογλώσση

- Bellavitis 2001, 141-166, 184-207, 209-220: Bellavitis, Anna: *Identité, mariage, mobilité sociale. Citoyennes et citoyens à Venise au XVIIe siècle*. Ρώμη: École Française de Rome 2001: 141-166, 184-207, 209-220.
- Bernardi, 163-249: Bernardi, Donatella: "Interni di case veneziane nella seconda metà del XVIII secolo". *Studi Veneziani* 20 (1990): 163-249.
- Cecchini 2000: Cecchini, Isabella: *Quadri e commercio a Venezia durante il Seicento. Uno studio sul mercato dell'arte*. Βενετία: Marsilio 2000.
- Cecchini, 1-19: Cecchini, Isabella: "Material Culture in Sixteenth Century Venice: a sample from probate inventories, 1510-1615". *Working Paper, Department of Economics Ca' Foscari University of Venice* 14 (2008): 1-19 (http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1134749).
- Dennis 2006, 228-243: Dennis Flora, "Music". Στο: Marta Ajmar-Wollheim, Flora Dennis (εκδ.): *At Home in Renaissance Italy*. Λονδίνο: V&A Museum 2006: 228-243.
- Palumbo Fossati, 201-218: Palumbo Fossati, Isabella: "Il collezionista Sebastiano Erizzo e l'inventario dei suoi beni". *Ateneo Veneto* 22 (1984), αρ. 1-2: 201-218.
- Palumbo Fossati, 109-153: Palumbo Fossati, Isabella: "L'interno della casa dell'artigiano e dell'artista nella Venezia del Cinquecento". *Studi Veneziani* 8 (1984): 109-153.
- Palumbo Fossati Casa 2013: Palumbo Fossati Casa, Isabella: *Dentro le case. Abitare a Venezia nel Cinquecento*. Βενετία: Gambier & Keller 2013.
- Sarti 2000, 53-58, 65-67: Sarti, Raffaella: *Vita di casa. Abitare, mangiare, vestire nell'Europa moderna*. Ρώμη – Μπάρι: Editori Laterza 2000.
- Schuurman, 210-218: Schuurman, A.J.: "Gli inventari «post mortem» come fonte per lo studio della cultura materiale. Un programma olandese di ricerca". *Quaderni Storici* 43 (1980): 210-218.
- Van der Woude, Schuurman (Επιμ.) 1980: Van der Woude, A., Schuurman, A. (Επιμ.): *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agriculture development*, Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5-7 May 1980). Ουτρέχτη: Hes Publishers 1980.
- Zanata, 199-223: Zanata, Francesca: "L'inventario come fonte per lo studio della storia della ricchezza privata: Venezia nel 1661". *Studi Veneziani* 34 (1997): 199-223.
- Cavaciocchi 1994: Cavaciocchi, Simonetta (Επιμ.): *Il tempo libero, economia e società (Loisirs, Leisure, Tiempo Libre, Freizeit)*, Atti della "Ventiseiesima Settimana di Studi" 18-23 aprile 1994. Φλωρεντία 1994.
- Ajmar-Wollheim 2006, 206-221: Ajmar-Wollheim, Marta: "Sociability". Στο: Marta Ajmar-Wollheim, Flora Dennis (εκδ.): *At Home in Renaissance Italy*. Λονδίνο: V&A Museum 2006: 206-221.